

# Mješovita gospodarstva u socijalno-ekonomskoj strukturi našeg sela

Vlado Puljiz

## 1. UVODNA NAPOMENA

Sve do nedavno naša je zemlja bila pretežno agrarna, seljačka. Poljoprivreda je bila osnovna grana u kojoj je živjela ogromna većina stanovništva. Zemlje nije bilo dovoljno, a suvišne radne snage previše. Pa ipak su u tako siromašnoj poljoprivredi poslije rata uz velike žrtve akumulirana osnovna sredstva za industrijalizaciju. Sa svoje strane industrijalizacija je omogućila zapošljavanje mnogih seljaka, smanjenje agrarne prenapučenosti te podizanje standarda seoskog stanovništva.

Jedan od najznačajnijih efekata industrijalizacije u selu jest nastajanje novih socijalno-ekonomskih slojeva — nepoljoprivrednika i seljaka-radnika.<sup>1</sup> S njima zajedno pojavila se nova kategorija individualnih gospodarstava — koja se više ne oslanja samo na zemljišni posjed nego i na vanjske, novčane izvore prihoda. Za gospodarstva s dvostrukim ili višestrukim izvorima prihoda u nas je uobičajen termin »mješovita gospodarstva«. Mi ga ovdje upotrebljavamo u značenju pojma part-time, koji se koristi u svjetskoj literaturi.

Kod nas je relativno malo istraživanja o mješovitim gospodarstvima, a i statistike su oskudne. Premda smo za ovaj članak nastojali iskoristiti sve važnije izvore i literaturu, ostalo je praznina koje je bilo teško popuniti. Čitaocu će, nadamo se, i ovo biti dostatno da uoči specifični kontekst društveno-ekonomskih odnosa u našem selu i mjesto koje mješovita gospodarstva u njemu zauzimaju.

## 2. POČECI INDUSTRIJE I POJAVA SELJAKA-RADNIKA U NAŠIM KRAJEVIMA

U odnosu na zapadnu Evropu, Jugoslavija je kasno stupila na put industrijalizacije. U Engleskoj je, da podsjetimo, prva parna mašina s dvostrukim djelovanjem puštena u pogon 1784. godine. Prva parna mašina u nas

<sup>1</sup> Zaposlene koji žive na zemljišnom posjedu veoma često nazivaju seljacima-radnicima. Međutim, taj je termin zastario i neadekvatan. Na posjedu žive mnogobrojni službenici i drugi zaposleni. Zato ćemo više upotrebljavati termin »stalno zaposleni« s posjeda ili s gospodarstva. »Stalno« — zato da bismo naglasili razliku prema privremeno i sezonski zaposlenima.

proradila je 1833. godine u Sloveniji. U Hrvatskoj je parna mašina prvi put instalirana u tvornici papira u Rijeci 1835. godine, a u Srbiji u beogradskoj topolivnici 1849. godine. Prije toga je u našim krajevima postojala manufakturna industrija. Takva industrija podizana je ne samo u gradovima nego i u selima, jer je selo raspolagalo s potrebnom pogonskom energijom: rijekama, potocima i radnom snagom. Tek je pojava parne mašine prouzrokovala koncentraciju ljudi u određena središta i razvoj industrijskih gradova.

Tradicionalno, autarhično selo je manje-više samo zadovoljavalo sve svoje ekonomske i društvene potrebe. U njemu su bili razvijeni seoski zanati i kućna radinost. Pojedina su se sela čak specijalizirala za neke proizvode, koji su se zatim prodavali u bližim i udaljenim selima. Bili su to proizvodi od tkanine, drveta, gline, raznih metala, u čijoj su izradi seljaci postizali visok stupanj umještosti. Ostaci proizvodne tradicije u kućnoj radinosti i danas se mogu susresti u mnogim našim selima. U tradicionalnom selu seljak je istovremeno kombinirao više aktivnosti — vodio je polivalentnu ekonomiju.

S pojavom industrijskih radionica seoski obrtnici počinju propadati, jer ne mogu izdržati konkurenciju jeftinije industrijske robe; proizvodnja u kućnoj radinosti gubi na važnosti. Unutar seoskog gospodarstva i unutar samog sela dolazi do postepene redukcije ekonomskih funkcija. Aktivnosti koje su nekada bile nerazdvojni dio seoske ekonomije (proizvodnja odjeće, obuće, alata itd.), a nisu bile direktno vezane za zemlju, »povlače« se iz seoske porodice i iz seoske sredine u industrijske radionice. Te su radionice, ako su i nastale u samom selu, u njemu ipak predstavljale strano tijelo, katalizator dezintegracije tradicionalnoga seoskog društva.

Prvi su se u tim industrijskim radionicama zapošljavali upravo osiromašeni obrtnici. Prelasku obrtnika u industriju doprinijelo je to što su se mnoge manufakturne, a potom i industrijske radionice otvarale upravo u onim selima u kojima je postojala izvjesna proizvodna tradicija, pa je kapitalističkim poduzetnicima dobro došla vještina nekadašnjih majstora u izradi njihovih proizvoda. Naročito je to bio slučaj s tekstilnom, kožarskom, prehrambenom, drvnom industrijom, mnogim rudnicima i ljevaonicama, i to više u Sloveniji i Hrvatskoj nego u drugim nerazvijenim krajevima.<sup>2</sup> Takva industrija je često koegzistirala s kućnom radinošću. Postojala je podjela rada. Seljaci bi dobivali pojedine poslove koji su se mogli obavljati izvan tvornice. Rad »na parče«, kako se zvao u nekim našim krajevima, pogodovao je seljacima jer su ga lako mogli kombinirati s poljoprivrednim poslovima.

Druga industrijska poduzeća, međutim, otvarana su neovisno od proizvodne tradicije okolnog područja. Otvaranje takvih radionica bio je pravi šok za seosku sredinu. Takvu su industriju u našim krajevima organizirali prvenstveno stranci. Stranac-poduzetnik bi dovozio nove mašine, angažirao stručnu radnu snagu, u početku uglavnom stranog porijekla, a naše seljake je upošljavao na težim, nekvalificiranim poslovima. Seljak nije poznao proizvodni proces, štaviše često mu je i materijal koji je prerađivao bio nepoznat, pa je njegov stav prema takvoj industriji uglavnom bio odbojan — ona nije bila »njegova«.

Do 1858. godine na današnjem je teritoriju naše zemlje podignuto 115 industrijskih poduzeća, s 13.406 konjskih pogonskih snaga. U njima je bilo

<sup>2</sup> U svojoj knjizi *Seljaci-industrijski radnici* (Beograd, Rad, 1955) Cvetko Kostić navodi brojne primjere nastanka prvih industrijskih radionica na kućnoj proizvodnoj tradiciji po našim selima. Tako su nastale prve tvornice baruta i sapuna u Kruševcu, tekstilna tvornica u Leskovcu, željezare u Jesenicama, Varešu itd. U krajevima bogatim s rudama bila je razvijena tradicija kovanja i topljenja rudače.

6.279 radnih mjesta. Više od polovine tih radnih mjesta otpadalo je na industrijska poduzeća u Sloveniji.

Iza obrtnika u industriju su pohrlili seoski nadničari, bezemljaši i sitni posjednici. Naporan i dugi dnevni rad u industriji ipak je bio povoljniji i sigurniji od nadničarenja i nesigurne zarade u selu. U Sloveniji je uključivanje seljaka u industriju pospješivao i sistem nasljeđivanja, prema kojemu je samo najstariji sin mogao ostati na posjedu, dok su drugi morali otići i tražiti druge egzistencijalne osnove.<sup>3</sup>

I u područjima gdje su prevladavale porodične zadruge, pored zanatlija i seoske sirotinje i drugi su se seljaci zapošljavali u industrijskim radionicama. Isprva je to zapošljavanje bilo povremeno, s nekom specijalnom namjenom, npr. da se zaradi »za so i porez«, da se odradi dug, da se djevojku opremi za udaju, da se ublaže posljedice nerodne godine itd. Povremeno zapošljavanje se postepeno pretvaralo u stalno, pogotovo ako je tvornica bila blizu, pa se moglo ostati na posjedu.<sup>4</sup> Mnogi današnji seljaci-radnici upravo će navesti jedan od tih razloga kao razlog svog zaposlenja (ili svojih predaka) u industriji.<sup>5</sup>

U naše krajeve industrija je jače prodrla poslije stvaranja zajedničke države svih naših naroda 1918. godine. Na selu je ubrzan proces klasne diferencijacije koja je pogodovala »bijegu« u industriju. Evo kako je 1931. godine izgledala struktura jugoslavenskog sela: 1,5—2,0 milijuna seljaka živjelo je u naturalnim gospodarstvima; 5—5,5 milijuna seljaka (sitnih, srednjih i krupnijih posjednika) učestvovalo je u robnoj razmjeni; 2 milijuna seljaka bilo je na putu proletarizacije, a u porodicama seoskih proletera i nadničara bilo je 1,4 milijuna lica.<sup>6</sup>

Poljoprivredu je pritiskivala velika agrarna prenapućenost. Godine 1931. u Jugoslaviji je bilo 2,068.396 seljačkih gospodarstava, a obrađivala su 11.420 hektara poljoprivrednog zemljišta.<sup>7</sup> Broj gospodarstava se iz godine u godinu osjetno povećavao. Uoči rata 1941. godine u zemlji je bilo 2.636 tisuća gospodarstava. Svake godine u toku četvrte decenije nastajalo je oko 60 tisuća novih seljačkih gospodarstava. Trebalo je graditi novih 60 tisuća staja, kupovati nove alatke. Seljaci su se zaduživali, osiromašivali. Selo je bilo stalno žarište pauperizma, nezaposlenih ruku, gladnih usta.<sup>8</sup>

Broj poljoprivrednog stanovništva apsolutno se povećavao: od 9.885 tisuća 1921. godine na 12.027 tisuća 1938. godine. Relativno učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu istovremeno je opalo od 78,8% na 74,8%.

<sup>3</sup> Ti seljaci bez zemlje koji su bili zaposleni u obližnjim industrijskim radionicama, rudnicima ili slično, obično su na periferiji sela gradili kuće-koče, pa su ih zvali »kočarima«. Oni su nastojali kupiti nešto zemlje da bi poboljšali svoj ekonomski položaj i ugled u selu, gdje su bezemljaši bili na dnu socijalne ljestvice.

<sup>4</sup> Interesantna su stanovišta nekih autora prema kojima se industrijskom radu i tehnici lakše prilagođavao ratar nego stočar. Štaviše, radi kasnijeg zapošljavanja u industriji u nekim zemljama su stočare najprije pretvarali u ratare. Vjerojatno se radi o prilagodbi na sedentarni način života i ograničavanju prostorne slobode.

<sup>5</sup> Od povremenog razlikuje se sezonsko-zapošljavanje izvan gošpodarstva. Seljaci se povremeno zapošljavaju s posebnom namjerom da nešto zarade, a potom se vraćaju u selo da nastave svoj život poljoprivrednika. Sezonski radnici sa sela su oni koji svake godine u određene mjesece napuštaju svoja imanja da bi učestvovali u proizvodnoj kampanji, naročito u prehrambenoj industriji.

<sup>6</sup> Rudolf Bičanić: *Ekonomska politika FNRJ*, I dio, Zagreb, 1960, str. 66 i 69.

<sup>7</sup> Prosječno seljačko gospodarstvo imalo je 5,5 ha poljoprivrednih površina. Do 2 ha bilo je 34,3% gospodarstava, 2—5 ha — 33,6%, 5—10 ha — 20,4%, 10—20 ha — 8,7%, 20—50 ha — 2,6%, a s preko 50 ha — 0,38% gospodarstava.

<sup>8</sup> Profesor Mijo Mirković piše da su se 1933. godine na jedno otvoreno radno mjesto u rudarstvu nudila 4,6 radnika, u talioničarstvu — 4,8, industriji cigle i crijeva — 10,6, preradi kovina — 20,4, u industriji strojeva — 20,9, u drvnoj industriji — 7,7, industriji sirove kože — 13,5 radnika itd. Za siromašnog seljaka koji se nije mogao zaposliti, piše Mirković, postajala su tri izlaza: ili u Ameriku, ili u bunu, ili u zatvor. *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, Ekonomski pregled, 1962.

Apsorpciona moć industrije za radnu snagu na selu bila je uglavnom nedovoljna. U toku dva međuratna decenija u nas su osnovana 2.192 nova industrijska poduzeća s 140.000 novih radnih mjesta. Godine 1938. broj svih zaposlenih koji su radili izvan poljoprivrede iznosio je 1.121 tisuću. Od tog broja seljaka-radnika je bilo 160 tisuća.<sup>9</sup>

### 3. NEKOLIKO OSNOVNIH PODATAKA I ZAPAZANJA O JUGOSLAVENSKOJ POLJOPRIVREDI I SELU POSLIJE 1945. GODINE

Poslije drugog svjetskog rata, u toku kojeg je u našoj zemlji izvršena socijalistička revolucija, osnovni zadatak bio je što brže izlaženje iz zaostalosti i izgradnja razvijenog socijalističkog industrijskog društva. Zato se pristupilo ubrzanju industrijalizaciji, koja je prouzrokovala velike promjene društveno-ekonomske strukture zemlje. Tim je promjenama naročito bilo zahvaćeno selo, koje je sama revolucija temeljito potresla i »izbacila iz zglobova« tradicionalnosti i začahurenosti i otvorila ga utjecajima.

Poslije rata broj poljoprivrednog stanovništva se apsolutno i relativno smanjio. Godine 1948. Jugoslavija je imala 10.696 tisuća poljoprivrednih stanovnika ili 67,2% od ukupnog broja stanovnika, 1953. godine — 10.352 ili 60,9%, a 1961. godine — 9.170 ili 49,3%. Stopa deagrarizacije bila je šest puta veća nego između dva rata.<sup>10</sup>

Jedan od prvih zadataka socijalističke vlasti bio je — rješenje naslijeđenog teškog agrarnog pitanja (ovo zbog toga što je upravo seljak bio najmasovniji učesnik narodnooslobodilačkog rata i što se, zahvaljujući njegovoj oskudnoj ekonomiji, u planinskim područjima održavala oslobodilačka armija). Za neposredno rješenje seljačkog pitanja uglavnom su postojala dva rješenja: 1. dodjela od kapitalističkih posjednika eksproprirane zemlje bezemljašima i osiromašenim seljacima, 2. zapošljavanje seoske radne snage u industriji i nepoljoprivrednim djelatnostima. U našoj su zemlji primijenjene obadvije solucije.

Agrarnom reformom 1945. god. zamljovlasnicima koji su imali više od 25, 35 ili 45 ha zemlje (ovisno o području i kategoriji zemljišta), te bankama, štedionicama, dioničarskim društvima, crkvama i manastirima oduzeto je ukupno 1.506.000 ha zemlje. U taj zemljišni fond ušao je i dio zemljišta ekspropiranog od suradnika okupatora. Od toga je 797.000 ha podijeljeno na 316.415 agrarnih interesenata, uglavnom bezemljaša i sitnih seljaka, od kojih je velik broj došao iz planinskog područja u ravničarske krajeve, gdje je uglavnom bila ta zemlja. Druga polovina agrarnom reformom prikupljenog zemljišnog fonda data je na korištenje društvenim dobrima. Tako je stvoreno jezgro današnjeg društvenog sektora poljoprivrede.

U periodu 1949—1953. godine u nas je izvršen pokušaj kolektivizacije, koja je nakon 3—4 godine negativnog iskustva i u uvjetima veoma slabe tehničke opremljenosti individualne poljoprivrede i nedovoljne apsorpcione moći industrije, napuštena. Drugom agrarnom reformom 1953. godine individualni zemljišni posjed je ograničen na 10 ha, a posjed nepoljoprivrednika na 3 ha. Međutim, u planinskim područjima (zbog slabije kvalitete zemljišta) posjedi su mogli biti nešto iznad tog limita.

<sup>9</sup> Vidjeti: Dr Ivo Vinski: *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka u 1938*, Zagreb, Ekonomski institut, 1970.

<sup>10</sup> Pouzdanih podataka o sadašnjem broju poljoprivrednog stanovništva nema, ali se procjena kreće oko 8.500 tisuća, ili 42% svog stanovništva. U posljednjim je godinama, zbog smanjenih stopa zapošljavanja u privredi, došlo do usporenja odlaska stanovništva iz poljoprivrede. Na najnovije tendencije zapošljavanja, odlazak u inozemstvo i demografska situacija uvjetuju ponovno ubrzanje deagrarizacije poljoprivrednog stanovništva.

Od tada pa do danas društveni, a i privatni sektor, doživio je znatne promjene, ali je osnovna struktura poljoprivrede ostala neizmijenjena. Prema tome, u nas s jedne strane postoje društvena dobra, organizirana na principima socijalističkih samoupravnih poduzeća koja samostalno posluju u uvjetima tržišne ekonomije, a s druge strane su brojna sitna individualna gospodarstva. Promjene agrarne strukture vrše se prvenstveno putem širenja društvenog sektora, društvenih gospodarstava koja kupuju, i uz druge ugovorne moduse (komasacija, darovanje, ugovor o doživotnoj renti itd.) preuzimanju privatno zemljište.

Transformacija poljoprivrede i širenje društvenih gospodarstava usko su povezani s razvojem cijele privrede, s otvaranjem novih radnih mjesta i transferom radne snage u druge grane privrede. Nakon romantičarskih vizija o brzom ekspanziji društvenog sektora putem otkupa privatnog zemljišta, koje su u nas vladale prije deset i manje godina, prevladala je spoznaja da će se (zbog uvjeta u kojima se nalazi cijela nacionalna ekonomija) još dugo održati sitni zemljišni posjed, i da je — uz postepeno jačanje društvenog sektora — proizvodna suradnja privatnog i društvenog sektora, te veća produktivnost privatnog posjeda, put za povećanje poljoprivredne proizvodnje.

Godine 1969. 2.073 društvena gospodarstva, na kojima je radilo 208 tisuća stalno zaposlenih radnika, posjedovala su 1.470.760 ha ili 14,5% ukupno obradivog zemljišta i davala oko 30% od društvenog proizvoda poljoprivrede.

S druge strane, individualnih gospodarstava bilo je 1960. godine 2.618, a 1969. godine 2.600 tisuća. Dakle, u 1969. njihov broj opada, dok je do 1960. godine rastao.

Individualna gospodarstva koristila su preostalih 85,5% obradivog zemljišta. Prosječno individualno gospodarstvo imalo je 1969. godine 3,8 ha sveg zemljišta.

Ako se ima u vidu da je u poslijeratnom periodu položaj poljoprivrede u cjelini bio nepovoljan, da je produktivnost rada bila niska, pa tako i dohoci poljoprivrednog stanovništva, onda je razumljivo što su poljoprivrednici tražili mogućnost drugih zarada, prvenstveno putem stalnog zapošljavanja u društvenom sektoru privrede. To je za poljoprivrednike bila najostvarljivija mogućnost podizanja standarda. Stalno zapošljavanje u društvenoj privredi donosilo je seljaku osim neposrednih, posredne ekonomske i neekonomske prednosti.

Pored novčanih primanja, zaposleni je imao pravo na penziju, zdravstveno osiguranje porodice, dječji dodatak. Općenito je imao povoljniji socijalno-politički status u društvu. Naprotiv, seljak je imao mali posjed, niske i plafonirane cijene proizvoda, nije imao zdravstvenog i socijalnog osiguranja, a njegov privatno-vlasnički status bio je politički nepovoljan i uzdrman prilikom pokušaja kolektivizacije. Seljak je stoga težio stabilnijem ekonomskom, političkom i socijalnom položaju koji je donosilo zapošljavanje. Da to ostvari, pomogao mu je veoma širok i ambiciozan plan industrijalizacije zemlje.<sup>11</sup>

Međutim, seljak se nije mogao tako lako »odlijepiti« od svog malog zemljišnog posjeda. U industriji i u drugim granama društvene privrede on se zapošljavao na najslabije plaćenim i nekvalificiranim poslovima, pa je imao i najnižu zaradu. S druge strane, zbog visokih troškova urbanizacije

<sup>11</sup> Broj zaposlenih u društvenom sektoru 1945. godine iznosio je 461 tisuću, a već 1949. godine 1.990 tisuća (gotovo dva puta više nego 1938. godine). U prošloj godini je u našoj zemlji u stalnom radnom odnosu bilo 3.706 tisuća osoba.

radne snage, društvo nije moglo toliko poskupljivati industrijalizaciju.<sup>12</sup> Sva nova industrija se uostalom nije ni mogla smjestiti u stare gradske i industrijske centre, pa je distribucija industrijskih pogona u seoskim područjima upravo pomogla upošljavanju seoske radne snage s posjeda. Proces deagrarizacije odvijao se mnogo brže od procesa urbanizacije.

Socijalno-ekonomska struktura jugoslavenskog sela u općim konturama se vidi iz ovih pokazatelja posljednjeg popisa stanovništva 1961. godine:

- u selu je živjelo 72,4% stanovništva,
- na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima živjelo je 68,4% stanovništva,
- od poljoprivrede kao osnovnog zanimanja živjelo je 50,2% ukupnog stanovništva (od toga je 2,8% vezano uz društveni sektor poljoprivrede).

U međuvremenu se ta struktura dosta izmijenila. O tome, na žalost, nema pouzdanih podataka, nego je tek moguće praviti aproksimacije. Jednu takvu aproksimaciju izveli smo na osnovu podataka popisa poljoprivrede u 1969. godini. Proizlazi, naime, da je prošle godine u našoj zemlji:

- u selu živjelo oko 65% stanovnika,
- na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima živjelo je 59,9% stanovnika,
- od poljoprivrede kao osnovnog zanimanja živjelo je 41,7% stanovnika.

O tempu deagrarizacije svjedoče i podaci o strukturi dohotka seljačkih domaćinstava. Prema anketi o seljačkim gospodarstvima 1957. godine, prosječno seljačko domaćinstvo ostvarivalo je 78,2% dohotka od gospodarstva, a 21,8% izvan gospodarstva.<sup>13</sup> Međutim, 1968. godine je prosječno seljačko domaćinstvo s gospodarstva ostvarilo 55,7%, a izvan gospodarstva 44,3% dohotka. Danas je veoma mali broj seljačkih porodica koje se oslanjaju na dohodak sa zemlje. U većem ili manjem opsegu dohodak izvan gospodarstva prisutan je u ekonomiji većine seljačkih domaćinstava.

#### 4. DEFINIRANJE MJESOVITIH GOSPODARSTAVA<sup>14</sup>

U nas se za individualna gospodarstva u kojima se aktivni članovi djelomično bave poljoprivredom uvriježio termin mješovita gospodarstva, zato što je njihova ekonomija dvojaka, mješovita: dio prihoda ostvaruju i izvan zemljišnog posjeda. Međutim, pitanje je što uzeti kao kriterij definiranja: da li veličinu prihoda koju takvo gospodarstvo ostvaruje izvan posjeda, utrošak radnog vremena za rad na posjedu i izvan njega ili zaposlenost članova. Većina naših seljačkih gospodarstava ima dohotke koji stižu izvana, ali na razne načine i iz raznih izvora. Npr. pod povoljnim uvjetima jedan seljak može sezonski ostvariti veći dohodak nego onaj tko je cijelu godinu u radnom odnosu, ali na slabo plaćenom mjestu. Ili, većinu svog radnog vremena seljak može potrošiti na rad u poduzeću, a da sa zemlje ostvari veći dio prihoda.

<sup>12</sup> Prema jednoj procjeni Petra Markovića, troškovi smještaja svih zaposlenih i njihovih porodica u gradove iznosili bi u razdoblju 1949—1960. godišnje oko polovinu svih investicija u industriju u zemlji. Petar Marković: *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvika*, Beograd, Zadružna knjiga, 1963.

<sup>13</sup> Tu anketu svake godine provodi Savezni zavod za statistiku, a uzorak varira između 2.500 i 3.200 gospodarstava. 1968. godine ispitano je 3.179 individualnih gospodarstava, od čega 870 mješovitih.

<sup>14</sup> Često smo u dilemi koji termin upotrijebiti: da li *gospodarstvo* ili *domaćinstvo*. Individualno gospodarstvo je proizvodna jedinica u poljoprivredi kojom upravlja manja ili veća porodična grupa. S druge strane domaćinstvo je upravo ta porodična grupa, koja je vezana potrošnom, a ne proizvodnom funkcijom. Međutim, tijesna povezanost gospodarstva i domaćinstva u seljačkoj ekonomiji ne dopušta jasnije razgraničenje, pa se oba termina često upotrebljavaju kao sinonimi.

S obzirom na to da se u nas broj mješovitih gospodarstava naglo povećao tek poslije rata, tada je i nastala potreba njihova definiranja.

Evo kako su se kod nas domaćinstva razvrstavala prema statističkim propisima: u dva prijeratna popisa stanovništva 1921. i 1931. godine, kao i prilikom popisa 1948. i 1953. godine, sva su domaćinstva razvrstavana u poljoprivredna i nepoljoprivredna. U popisima 1921. i 1948. godine to je razvrstavanje izvršeno prema zanimanju kućedomaćina, u popisu 1931. godine poljoprivredna su domaćinstva izdvojena na osnovu njihova posebnog popisa, a 1953. godine domaćinstva su se razvrstavala u poljoprivredna i nepoljoprivredna, ovisno o tome da li su — zajedno uzevši — svi odrasli članovi domaćinstva (stariji od 14 godina) provodili više od polovine svog ukupnog radnog vremena na poslovima na gospodarstvu ili izvan njega.

Tek je popisom stanovništva 1961. godine uspostavljeno razlikovanje između poljoprivrednih, mješovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava, i to prema tome da li dohodak ostvaruju isključivo iz poljoprivrede, iz nepoljoprivrednih djelatnosti, ili iz oba izvora. To se ustanovljavalo na osnovu zaposlenosti aktivnih članova domaćinstva.

Prigodom popisa individualnih poljoprivrednih gospodarstava 1960. godine razlikovala su se poljoprivredna, mješovita, nepoljoprivredna i gospodarstva bez radne snage. Kao poljoprivredna smatrana su ona kod kojih svi aktivni članovi rade na gospodarstvu, kao mješovita ona kod kojih neki aktivni članovi rade na gospodarstvu a neki su stalno zaposleni izvan gospodarstva, kao nepoljoprivredna ona iz kojih svi aktivni članovi rade izvan gospodarstva, i konačno je preostala grupa gospodarstava bez radne snage. Dakle, kriterij razvrstavanja bila je zaposlenost aktivnih članova, bez obzira da li se radi o kućedomaćinu ili o drugim odraslim, sposobnim članovima. Takva je definicija primijenjena i prilikom provođenja djelomičnog popisa 1969. godine, a uglavnom je prihvaćena u literaturi, s tom razlikom što se u mješovita obično ubrajaju i nepoljoprivredna gospodarstva definirana po popisu poljoprivrede 1960. godine.<sup>15</sup> Ta definicija ima slabosti baš zbog toga što zanemaruje visinu prihoda koji se stječu izvan gospodarstva, ukupno vrijeme provedeno na radu izvan gospodarstva te druge načine ostvarivanja vanpoljoprivrednog dohotka, osim putem radnog odnosa (npr. kućna radinost, mirovina, usluge drugim gospodarstvima, sezonski rad itd.).<sup>16</sup> Međutim ona omogućava relativno lako razlikovanje mješovitih gospodarstava. Osim toga, stalna zaposlenost donosi ne samo direktne materijalne nego i druge koristi, što, bez sumnje, izdvaja seljačka domaćinstva sa zaposlenim članovima od ostalih domaćinstava.

## 5. PODACI O MJEŠOVITIM GOSPODARSTVIMA I NJIHOVIM STALNO ZAPOSLENIM ČLANOVIMA

Prvi kompletniji podaci o mješovitim gospodarstvima sadržani su u popisu poljoprivrede iz 1960. godine. Tada je od ukupno 2.618.103 individualna

<sup>15</sup> Makar svi aktivni članovi bili stalno zaposleni izvan posjeda, kao što je to slučaj kod nepoljoprivrednih gospodarstava, oni sigurno rade i na zemlji, pa su slični mješovitim gospodarstvima.

<sup>16</sup> Poseban metodološki problem predstavlja skupina radnika koji su otišli na rad u inozemstvo. Njih je sada oko 700 tisuća, a broj im se stalno povećavao. Od toga je velik broj poljoprivrednika. Prema našoj statistici njihova gospodarstva se ne tretiraju kao mješovita, iako većina njih po nekoliko godina provodi na radu u inozemstvu. Taj se rad uzima kao privremeni, iako ima sve karakteristike trajnog zapošljavanja. Ako bi, dakle, došlo do toga da se njihovo zapošljavanje u inozemstvu uzme kao stalni radni odnos (što bi u stvari bilo pravilno), statistike o strukturi gospodarstva (domaćinstava) bitno bi se izmijenile.

gospodarstva bilo 1.017.551 onih na kojima je netko bio stalno zaposlen izvan gospodarstva.<sup>17</sup>

Broj stalno zaposlenih s individualnih gospodarstava iznosio je 1.306.406, odnosno 1,2 lica po jednom mješovitom gospodarstvu. Zaposleni s individualnih gospodarstava činili su 1960. godine 44% svih zaposlenih u društvenom sektoru privrede.

Iz slijedeće tabele vidi se kakvo je bilo učešće mješovitih gospodarstava u kategorijama gospodarstava razvrstanih prema veličini.

Tabela 1  
*Mješovita gospodarstva (sa stalno zaposlenim članovima)  
prema veličini posjeda 1960. g.*

Veličina posjeda	Ukupan broj gospodarstava	Broj mješovitih gospodarstava	% mješovitih od svih gospodarstava
<b>Ukupno</b>	<b>2.618.103</b>	<b>1.017.551</b>	<b>38,9</b>
Do 2 ha	915.811	485.597	53,0
2—3 ha	392.820	154.941	39,4
3—5 ha	552.294	181.028	32,3
5—8 ha	421.294	113.605	27,0
8—10 ha	141.811	33.689	23,2
Preko 10 ha	187.420	48.491	25,9

Prema očekivanju, veći je broj manjih mješovitih gospodarstava. Relativno najviše ih je bilo u Sloveniji, gdje je industrija prostorno disperzirana, zatim u Hrvatskoj i Makedoniji, a zatim u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori.

Drugi podaci o mješovitim gospodarstvima (domaćinstvima) su iz popisa stanovništva 1961. godine. Tada je od svih 4.648.563 domaćinstava u zemlji bilo 1.620.248 (34,9%) poljoprivrednih, 1.009.405 (21,7%) mješovitih i 2.018.910 (43,4%) nepoljoprivrednih. Ako se u posebnu kategoriju izdvoje zajedno poljoprivredna i mješovita domaćinstva, odnosno ona domaćinstva koja posjeduju zemlju, onda je po ovom popisu poljoprivrednih bilo 60,6%, a mješovitih 39,4%.

U popisu poljoprivrede 1969. godine posebno su svrstana gospodarstva sa stalno zaposlenim članovima (dakle, ranija mješovita i nepoljoprivredna).

Tabela 2  
*Mješovita gospodarstva (sa stalno zaposlenim članovima)  
prema veličini posjeda 1969. g.*

Veličina posjeda	Ukupan broj gospodarstava	Broj mješovitih gospodarstava	% mješovitih od svih gospodarstava
<b>Ukupno</b>	<b>2.599</b>	<b>1.118</b>	<b>43,0</b>
Do 2 ha	1.013	558	55,1
2—3 ha	400	171	42,8
3—5 ha	526	191	36,3
5—8 ha	384	117	30,5
8—10 ha	129	35	27,1
Preko 10 ha	147	46	31,3

Izvor: Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku, br. 624.

<sup>17</sup> Kao što smo napomenuli, prilikom popisa razlikovala su se mješovita i tzv. nepoljoprivredna gospodarstva. Prvih je bilo 874.089, a drugih 143.462.



U cijeloj zemlji je ukupno bilo 1.118 tisuća tih gospodarstava, ili 9,8% više nego 1960. godine. Na njima je živjelo 1.408 tisuća stalno zaposlenih (1,2 zaposlena na jedno takvo gospodarstvo).

Broj mješovitih gospodarstava osjetno je porastao pa je tako, kao što smo ranije konstatirali, znatno povećavao značenje nepoljoprivrednog dohotka u seoskoj ekonomiji. Djelomično je to »zasluga« i agrarne politike koja nije poticala ulaganja u individualni posjed, pa je nepoljoprivredni dohodak ostao najbolji i privilegirani put ekonomskog napretka seljačkih porodica.

## 6. SOCIJALNO-EKONOMSKA OBILJEŽJA MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA (DOMACINSTAVA)

Malobrojna istraživanja o mješovitim gospodarstvima ne dopuštaju da se svestranije osvijetle njihove mnogobrojne specifičnosti. Akcenat je prije na razlikama koje ih dijele od čisto poljoprivrednih gospodarstava nego na razlikama koje se javljaju unutar njih samih.

Mješovita domaćinstva imaju u prosjeku više članova nego poljoprivredna. Prema anketi o individualnim poljoprivrednim gospodarstvima 1968. godine, mješovito je domaćinstvo imalo 5,5, a poljoprivredno 4,6 članova (u ovoj anketi iskazan je veći broj članova po domaćinstvu nego to pokazuje popis poljoprivrede 1969. godine; no za nas su važnije razlike nego apsolutni brojevi). Razlika je još veća ako se iz mješovitih izdvoje tzv. pretežno poljoprivredna domaćinstva kako ih definira ova anketa, tj. ona domaćinstva s posjedom kod kojih većina aktivnih članova radi na zemlji. Takva su domaćinstva imala 6,3 člana. Interesantno je da je najosjetnija razlika u korist mješovitih u najzaostalijoj pokrajini — Kosovu, gdje su, prema istom izvoru, poljoprivredna imala 7,3 a mješovita 8,4 člana.

Zašto mješovita domaćinstva imaju više članova? Pokazalo se da se iz brojnijih poljoprivrednih porodica na jednoj strani, te manjih posjeda na drugoj strani, odrasli češće zapošljavaju izvan gospodarstva.<sup>18</sup>

Osim toga, u poslijeratnom su razdoblju porodicu zaposlenih s posjeda stimulirali i dosta izdašni dječji dodaci, a osigurana zdravstvena zaštita utjecala je na manju smrtnost djecu.<sup>19</sup> Izvjestan broj mješovitih domaćinstava predstavlja ekonomski pogodne simbioze između dviju porodica: očeve i sinovljeve porodice, te porodice dva brata i slično. Tako je moguće dobro obrađivati posjed i priskrbljivati neophodna novčana sredstva radom izvan gospodarstva, ali je zato domaćinstvo mnogobrojno.

Mješovita gospodarstva imaju manje zemlje. Prema istoj anketi, prosječno poljoprivredno gospodarstvo imalo je 4,8 ha ukupne zemljišne površine, a mješovito 3,8 ha (prosječna površina za sva gospodarstva je 4,1 ha, što je za 0,3 ha više nego što je pokazao popis poljoprivrede 1969. godine). Poljoprivredna gospodarstva pored toga imaju i povoljniju strukturu posjeda: više oranica, vrtova i vinograda. Ova gospodarstva zapuštaju marginalne površine i obrađuju one s kojih intenzivnijom obradom mogu ostvariti veću proizvodnju. Sklonija su od poljoprivrednih gospodarstava da prodaju, a manje

<sup>18</sup> U nerazvijenijem području je brojnost članova domaćinstava češći uzrok zapošljavanja uz ostanje na posjedu, dok je u razvijenijem uzrok prije mala veličina posjeda. O tome zanimljiva zapažanja iznosi dr Petar Milanović u knjizi: *Formiranje i raspodjela dohotka seljačkih domaćinstava*, Beograd, Zadruga knjiga, 1966.

<sup>19</sup> Doduše, prema propisima, dječji dodatak nisu mogli primati oni koji su imali nešto veći porez na zemlju. Pored toga što su mješovita gospodarstva često bila ispod te poreske granice, propis se mogao dosta vješto igrati prenošenjem imanja na roditelje ili druge srodnike, odnosno fiktivnu podjelu uz zadržavanje faktične zajednice. Naročito su u prvim poslijeratnim godinama dječji dodaci bili veliki, a u slučaju velikog broja djece nadmašivali su dohodak zaposlenih.

kupuju zemlju. Istovremeno mješovita gospodarstva imaju veći broj aktivnih članova po jedinici obradive površine nego poljoprivredna gospodarstva. Radi se, međutim, o slabijoj radnoj snazi — ženama, starijim osobama, maloljetnim članovima, pa se to očituje u proizvodnji.

Osjetne razlike između jedne i druge kategorije gospodarstava pojavljuju se kod opremljenosti alatkama. Naime, mješovita su gospodarstva mnogo slabije opremljena od poljoprivrednih. Jedno naše istraživanje u Hrvatskoj 1968. godine pokazalo je da je 63% mješovitih, a 25% poljoprivrednih gospodarstava bilo bez ikakve značajnije gospodarske alatke.<sup>20</sup> Modernije alatke, kojih je posljednjih godina sve više, uglavnom nabavljaju veća poljoprivredna gospodarstva.<sup>21</sup> Mješovita gospodarstva imaju manje radne stoke. Prema spomenutom istraživanju, mješovita su gospodarstva imala tri puta manje konja i volova nego poljoprivredna. Ona više koriste tuđa sredstva obrade.

Kada se uzme u obzir i odnos površina koje koriste, mješovita gospodarstva znatno manje proizvode od poljoprivrednih gospodarstava. Razlika je manja kod stočarske proizvodnje, posebno kod broja krava, svinja i peradi. Svinje i perad su, kako je pisao Adam Smith, neka vrsta štednje seljaka, jer troše otpatke hrane, pa ih drže gotovo sva domaćinstva u selu, a posebno mješovita.

Mješovita su gospodarstva više orijentirana na proizvodnju za auto-konzum. Svoje proizvode ona prodaju mnogo manje od poljoprivrednih. Naime, nastoje se maksimalno zadovoljiti potrebe u prehrani proizvodima s vlastitog posjeda, a da se novčana sredstva upotrebe za kupovinu industrijske robe, za podizanje kućnog i osobnog standarda, školovanje potomaka i sl.

Zanimljive usporedbe jednih i drugih gospodarstva moguće je vršiti putem analize veličine i strukture dohotka i njegovog trošenja. Prosječno poljoprivredno gospodarstvo imalo je 1968. godine 10.195 novih dinara godišnjeg dohotka, a mješovito 15.632 (prosjeak za sva gospodarstva iznosio je 11.835 novih dinara).

Struktura dohotka po izvorima za obje grupe gospodarstava izgledala je ovako:

Tabela 3

	Ukupno	Novčani dohodak od gospodarstva	Novčani dohodak izvan gospodarstva	Naturalna potrošnja	Razlika zaliha proizvoda
Poljoprivredna	100	37,6	21,5	39,9	11,9
Mješovita	100	13,7	58,9	26,6	0,8
Taj dohodak je trošen na slijedeći način:					
	Ukupno	Potrošnja za domaćinstvo	Porez	Ulaganja u gospodarstvo	Ostalo
Poljoprivredna	100	67,7	8,6	7,1	16,6
Mješovita	100	64,7	4,3	6,0	25,0

<sup>20</sup> Riječ je o istraživanju Agrarnog instituta odnosno autora ovoga članka, čiji su rezultati prezentirani u studiji *Socijalno-ekonomska struktura seljačkih gospodarstava i domaćinstava u SR Hrvatskoj po kategorijama i regijama*, Zagreb, 1968.

<sup>21</sup> Godine 1969. individualni poljoprivredni proizvođači raspolagali su s 39 tisuća traktora. No njihov broj je u ubrzanom porastu, ali je zaostajanje naših individualnih posjeda u opremljenosti modernim alatkama još uvijek veoma veliko.

Dohodak po članu domaćinstva 1968. godine iznosio je 2.216 novih dinara u poljoprivrednih, a 2.842 u mješovitim domaćinstava. Ako se izvrši proračun na prehrambene jedinice, onda je razlika veća, budući da mješovita domaćinstva imaju više djece (odnos je 2.371 novi dinar kod poljoprivrednih naprama 3.126 kod mješovitih domaćinstava).<sup>22</sup> Razlike u standardu su i veće nego što pokazuju ovi podaci, budući da mješovita domaćinstva nemaju znatnije izdatke za zdravlje, a njihovi zaposleni članovi imaju penziono osiguranje. K tome mješovita gospodarstva nemaju onolike potrebe za ulaganjem u poljoprivrednu proizvodnju kao poljoprivredna domaćinstva, pa su i tu vidljive razlike, iako je opadanje ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju karakteristično za sva individualna gospodarstva.

Mjesečni dohodak kod mješovitih domaćinstava uvjetuje i mjesečni ritam njegova trošenja. Kod poljoprivrednih domaćinstava je ostao sezonski ritam potrošnje, u pravilu dva puta godišnje prilikom prodaje ljetine. Osjetne su razlike koje iz toga proizlaze. Sezonska oskudica u novčanim sredstvima snažno pritišće seosku ekonomiju i ima mnoge negativne reperkusije. Mješovito domaćinstvo djelomično rješava taj problem. To kod njega stvara nove potrošačke navike i novi raspored potrošnje. Budući da velikim dijelom ne potječe od gospodarstva, mjesečni novčani dohodak se troši na podizanje standarda, uređenje kuće, školovanje djece i slično. Postoji izražena veza između porijekla dohotka i njegova utroška.

Zanimljivo je da mješovita domaćinstva u apsolutnim pokazateljima imaju čak nešto veću naturalnu potrošnju od poljoprivrednih. To je rezultat njihove autokonzumne proizvodne orijentacije. Upravo su zaposleni članovi seljačkih gospodarstava utjecali da se u nas još uvijek zadržala velika naturalnost seljačkog dohotka (1968. godine — 33,7%). U stvari, ti zaposleni članovi »kupuju« poljoprivredne proizvode od poljoprivrednika iz vlastitog domaćinstva, s njima vrše internu razmjenu i time onemogućavaju da na tržište iziđu veće količine poljoprivrednih proizvoda. Podaci godišnjih anketa o seljačkim gospodarstvima pokazuju da je potrošnja prehrambenih proizvoda mješovitih gospodarstava dosta prilagođena njihovoj proizvodnji i da u tom pogledu nema osjetnih razlika u odnosu na poljoprivredna domaćinstva. Veće se razlike pojavljuju kod potrošnje industrijskih proizvoda: odjeće, obuće, kućanskih aparata. Mješovita su domaćinstva općenito više sklona da ulažu u standard, da grade nove kuće, popravljaju stare, nabavljaju namještaj, više troše na razonodu i kulturne potrebe.<sup>23</sup> Po tome se njihove kuće vidljivo razlikuju od kuća drugih seljaka. One su udobnije, više prilagođene stanovanju, uz njih je manje gospodarskih zgrada, a unutrašnji raspored im je mnogo bolji, diferenciraniji.<sup>24</sup>

Ukratko, dok u poljoprivrednoj proizvodnji zaostaju, mješovita domaćinstva prednjače u standardu. Zahvaljujući tome naše je selo ostvarilo znatno veći napredak u standardu nego u poljoprivrednoj proizvodnji.

Mnoge promjene u mješovitim domaćinstvima nastaju na planu unutrašnjih odnosa među članovima. Status zaposlenog člana je privilegiran. On se istrgao iz porodične ekonomije, samostalno ostvaruje mjesečni dohodak, njegov se udio jasno vidi. Njegova samostalnost je najveća.

<sup>22</sup> Poljoprivredna domaćinstva su po ovoj anketi imala prosječno 4,6 članova i 4,3 prehrambene jedinice, a mješovita 5,5 članova i 5,0 prehrambenih jedinica.

<sup>23</sup> Radi lakšeg prijevoza do radnog mjesta, mnogi zaposleni sa sela nabavljaju bicikle, motore, a u novije vrijeme automobile. U selu to uzimaju kao znak potpunog opredjeljenja za rad izvan posjeda, jer se on »umjesto za kravu odlučio za točak«.

<sup>24</sup> Zaposleni sa sela grade kuću bliže komunikacija koje ih vode do radnog mjesta. Tako već u mnogim selima na onom kraju koji je okrenut prema industrijskom i gradskom centru, nastaju zaseoci novih kuća seljaka-radnika stalno zaposlenih izvan gospodarstva.

Zaposleni izvan gospodarstva može biti kućedomaćin, njegov potomak, brat ili neki drugi srodnik. To može biti presudno za sudbinu i funkcioniranje mješovitog gospodarstva. Ako je zaposlen kućedomaćin, mješoviti status gospodarstva je stabilan, autoritet kućedomaćina ojačan, a time i patrijarhalni tip porodičnih odnosa.<sup>25</sup> Rad na gospodarstvu je pretežno na teretu žene, djece ili starijih članova. Drugačija je situacija ako je zaposlen neki od potomaka. Obično su to neoženjeni sinovi ili neudate kćeri. Nakon formiranja vlastite porodice, oni se najčešće odvajaju i osnivaju samostalno domaćinstvo. Zbog toga su ovakva mješovita gospodarstva dosta nestabilna i održavaju se jedino ako su ekonomske i druge veze dovoljno snažne. U tom slučaju slabi porodični autoritet kućedomaćina i vlast odlučivanja je podijeljena između dvije porodične jedinice unutar domaćinstva. Rad na gospodarstvu u pravilu je bolji nego kod prve vrste mješovitog domaćinstva.

Donekle je slično u situaciji kada zajedno sa svojim porodicama žive dvojica ili više braće, a neki od njih je stalno zaposlen izvan gospodarstva. Ako se ovako organizirano mješovito gospodarstvo održi, može biti dosta uspješno. Međutim, naše je selo već podmaklo na putu individualizacije, pa su simbioze porodica od nekoliko pobočnih srodnika sve rjeđe. Ako ih i nalazimo, možemo ih smatrati prolaznim.

Dosta se raspravljalo o položaju stalno zaposlenih s posjeda, kao i njihovu mjestu kako na radnom mjestu tako i u selu. I u jednoj i drugoj sredini zaposleni seljak je u neku ruku marginalna ličnost. On potpuno ne pripada gradskoj, industrijskoj sredini u kojoj radi (zbog vezanosti za posjed), a opet je samo »jednom nogom« u selu (jer dnevno radi u industriji ili drugdje). Odatle je, čini se, proizišlo dosta stereotipnih mišljenja o stalno zaposlenima koji žive na gospodarstvu. Za sve njih se ne može reći da su slabiji radnici, da im je produktivnost niža, da više izostaju s posla, da su slabije vezani uz radnu organizaciju. Isto tako njihov posjed nije uvijek najslabije obrađen, oni uvijek nisu najslabiji gospodari. Prosjeci prikrivaju šarolikost situacija, o kojima se ne vodi računa.

Od takvih stanovišta samo je jedan korak do zahtjeva za »opredjeljenjem« ili za posjed ili radno mjesto, kao da bi time nestale sve tegobe i sela i društva u cjelini. U stvari, takva su gospodarstva već izvršila opredjeljenje za dvojnju ekonomiju. A na pitanje zašto je to tako — odgovor treba tražiti u složenosti transformacije zaostalog agrarnog društva u industrijsko. Većinu radne snage mnoge industrijske grane regrutiraju baš s posjeda. To nije slučajno, a preko dana se ne mogu izmijeniti uvjeti u kojima se baš to desilo. Mi smo i u ranijem izlaganju upozorili na društveno-ekonomske okolnosti zbog kojih je u našoj zemlji došlo do masovne pojave mješovitih gospodarstava, a i na neke prednosti i nedostatke koji odatle proizlaze.

## 7. O PERSPEKTIVAMA ODRŽAVANJA MJESOVITIH GOSPODARSTAVA

Mješovita su gospodarstva u našoj zemlji nastala kao izraz ekonomske nužde siromašnog seljaštva, kao rezultat njegove borbe za paritet dohotka. U uvjetima agrarne prenapučenosti i nastojanja da se spriječi klasna diferen-

<sup>25</sup> Patrijarhalni autoritet zaposlenog kućedomaćina naročito jača u zaostalijim sredinama. Prema tipologiji odlučivanja u gospodarstvu, koju je izradila Ruža First na primjeru Kosova, naše najzaostališe regije, vidi se da je patrijarhalno odlučivanje veće u mješovitim nego u poljoprivrednim domaćinstvima. U Vojvodini koja spada među najrazvijenija područja, egalitarni i prelazni tip odlučivanja češći su u mješovitim gospodarstvima. Treba dodati da se u nerazvijenim područjima kućedomaćin zapošljava češće nego u razvijenim. Izvor: članak Ruže First u knjizi: *Položaj i problemi porodice*, Zbornik Instituta za političke studije, Beograd, 1968, str. 178.

cijacija na selu, to je bio put podizanja standarda i životnog nivoa seljaka. Većina seljaka naštojala je i nastoji ostvariti taj status. Ma koliko bio malen, zemljišni posjed je rezerva za svaki slučaj, ali i snabdjevač s prehrambenim proizvodima (za koje gradsko stanovništvo daje velik dio svojih dohodaka). S druge strane, stalni mjesečni dohodak izvan gospodarstva učvršćuje ekonomsku stabilnost domaćinstva, čini ga otpornim pred oscilacijama u vlastitoj poljoprivrednoj proizvodnji i pred nesigurnim tržištem.<sup>26</sup>

»Opredjeljenje«, u kojem već sada neki vide rješenje ovog gordijskog čvora, može doći tek postepeno, uporedo s općim ekonomskim razvojem, koji će stvoriti uvjete za transfer stanovništva iz poljoprivrede, za slabljenje agrarne prenapućenosti i širenje društvenog sektora. Kod našeg seljačkog stanovništva, a još više onoga koje živi na mješovitim gospodarstvima, postoji izrazita okolnost za napuštanjem posjeda. Viši standard stvara i veće aspiracije kod seljačkog stanovništva, a one su upravo usmjerene ka potpunoj deagrarizaciji. Gotovo sva istraživanja govore o toj snažnoj »okrenutosti« od zemlje kako kod starijih tako i kod mlađih poljoprivrednika. Stvar je, dakle, u tome da se stvore pretpostavke za realizaciju tih aspiracija.

Očigledno je da se na tom putu ne može ići previše brzo i da su mnoga očekivanja bila pretjerana. Utoliko će se u nas još dugo održati polovična deagrarizacija, i mješovita gospodarstva kao njeno obilježje. Mnoga od tih gospodarstava se u narednoj generaciji neće reproducirati, mladi ljudi s njih će napustiti poljoprivredu. Međutim, njihova mjesta zauzet će brojna poljoprivredna gospodarstva. Za većinu njih to će biti prelazna etapa na putu potpune deagrarizacije. Mješovito gospodarstvo će, po svemu sudeći, još dugo ostati osnovna značajka jugoslavenske poljoprivrede. Sigurno će se postepeno mijenjati njegova suština, budući da će sve više gubiti karakter ekonomske nužnosti. Već se nazire neproduktivna, rekreaciona komponenta izvjesnog broja mješovitih gospodarstava.<sup>27</sup>

#### Izbor iz literature

1. Bićanić, Rudolf: *Ekonomska politika FNRJ* (skripta), Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1960.
2. Klauzer, Ivan: *Struktura poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava*, »Sociologija sela«, Zagreb, 2/1963.
3. Kostić, Cvetko: *Seljaci — industrijski radnici*, Beograd, Rrad, 1955.
4. Krašovec, Stane: *Budućnost mješovitih gospodarstava*, »Sociologija sela«, Zagreb, 7-8/1965.
5. Livada, Svetozar: *Socijalno-ekonomska obilježja mješovitih gospodarstava u poljoprivredi Jugoslavije* (rukopis), Zagreb, Agrarni institut, 1965.
6. Marković, Petar: *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka*, Beograd, Zadružna knjiga, 1963.
7. Milovanović, Petar: *Formiranje i raspodela dohotka seljačkih domaćinstava*, Beograd, Zadružna knjiga, 1966.
8. Mirković, Mijo: *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, Ekonomski pregled, 1962.
9. Šuvar, Stipe: *Društveno-ekonomski uvjeti povećanja obradivog zemljišta u društvenom vlasništvu i posjedu* (šapirografirano), Zagreb, Agrarni institut, 1965.

<sup>26</sup> Smatramo da se baš dohotkom izvan poljoprivrede može objašnjavati relativna vitalnost našeg seljačkog posjeda, nad kojim se čude naročito strani promatrači koji imaju prvenstveno na umu veličinu toga posjeda. Kada bi se sav dohodak ostvarivao od posjeda, onda bi naš seljak u prsijeku imao ne 3,8 nego 6,8 ha zemlje. Međutim, s obzirom na svoje druge značajke, nepoljoprivredni dohodak je za seljaka važniji od njegove proporcije u svom dohotku.

<sup>27</sup> Uostalom, u seoskim zonama oko većih gradova niču brojne vikendice, oko kojih njihovi vlasnici održavaju male vrtove, voćnjake i vinograde — uglavnom iz rekreativnih razloga.